

ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Issn: 1309-9302 <http://sobiad.odu.edu.tr>
Cilt: 1 Sayı: 2 Aralık 2010

TOMARZA'YA GELEN ÇEÇEN MUHACİRLERİNİN İSKÂNİ HAKKINDA BAZI GÖZLEMLER¹

SOME OBSERVATIONS ABOUT SETTLEMENT OF CHECHEN IMMIGRANTS TO TOMARZA

Ayşe PUL*

Özet

Osmanlı Devleti ve göç denildiğinde pek çok açıdan değerlendirilmesi gereken bir mesele ortaya çıkmaktadır. Çünkü göç hadisesinin yoğunlaşmasıyla birlikte devlet demografik, ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda değişimlere de uğramıştır. Göç hareketinin ivme kazanmasında Rusların, güçlenmeye ve yayılmacı bir politika izlemeye başladıktan sonra, işgal ettikleri yerlerde yaşayan ve Ortodoks olmayan ahaliyi propaganda, şiddet ve tazyikle dininden döndürmek, verimli topraklarını Rus göçmenlere tahsis etmek gibi bir iskân siyaseti takip etmesi önemli bir etkidir. Bu etkinin neticesi ise, binlerce insanın son derece güç koşulları göze alıp vatanını terk etmesi şeklinde olmuştur. Bilhassa Kırım Savaşı'ndan sonra yoğunlaşan göç hadisesiyle birlikte Osmanlı Devleti, İslâmiyet ve insaniyet adına Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden birçok halkı iskân ettirmek durumunda kalmıştır. 1860'a kadar münferiden olan göçler, bu yıldan sonra kitlesel hale gelmiştir. 1860-1864 yıllarında bir yoğunluk gözükmektedir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerine iskân ettirilen halklar arasında bulunan Çeçenler ise çok az bir grup olarak gelmişlerdir. Bu çalışmada Çeçenlerin Tomarza bölgesine ne zaman, ne miktarda geldikleri ve ne şartlarda oldukları Osmanlı arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çeçen, Göç, Tomarza, Kayseri, Kuzey Kafkasya

Abstract

When we talk about Ottoman Empire and Migration, there comes out an issue that has to be considered in a lot of different angles. Because, Ottoman Empire

¹ Bu çalışma, 19 -22 Haziran 2008 I. Tomarza Sempozyumu'nda sunulan yayımlanmamış bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

* Yrd. Doç.Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORDU. E-mail: a.pul69@hotmail.com

has socially, demographically, economically, culturally changed after the increasment of migration. Russian development and expansion policy containing; forcing non-orthodox public to tergiversate, settle Russian immigrants to fertile lands is a very important effect for increasment of migration. Result of this effect is force thousands of people to leave their motherland. Espacially after Crimean War, Ottoman Empire settled a lot of immigrants from North Caucasia to Anatolia in the name of Islam and humanity. The migration was individual at first but after 1860 it turned into a massive movement and an intensity can be observed between 1860-1864. Chechens came as a poorly populated folk between all those people whom settled down to Anatolia. In this study we researched when Chechen immigrants came to Tomarza, their population and condition under the light of Ottoman Archive documents.

Key Words: Chechen, Migration, Tomarza, Caeserea, North Caucasia.

Giriş

Göç² hadisesi, Osmanlı Devleti bünyesinde demografik, sosyo-ekonomik, siyasî ve kültürel değişimler meydana getirmiştir. Son derece ciddi olan bu mesele, son yıllarda yapılan monografik çalışmalarla aydınlatılmaya başlanmıştır. Tabiiyatıyla bu eserlerde Kafkasya'dan göç edenlerle ilgili pek çok hususa açıklık getirilmekle birlikte, yine de aydınlatılmayı bekleyen pekçok konu vardır.

Bunlar arasında çalışmamızın temelini oluşturan Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya göçe zorlanan muhacirlerin iskân edildikleri yerler arasında bulunan Tomarza'ya ne kadar sayıda, kimlerin, niçin iskân edildiği ve ne şartlarda oldukları da vardır. Malesef Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılın sonundan itibaren yoğun olarak karşılaştığı göç olayları hakkında arşivlerde pek çok belge bulunmasına rağmen sayısal bilgi, göç eden bireylerin kimlikleri hakkında özet de olsa sicil niteliğinde bir kayda bugüne kadar rastlanmamıştır. Osmanlı arşivleri, birçok milletin tarihini yakından ilgilendiren zengin belge koleksiyonuna sahip olarak Kafkasya halkları için de son derece önem arz eder. Bu bağlamda birçok arşiv belgesi gün ışığına çıkarılmayı beklemektedir.

Biz bu çalışmada, ulaşabildiğimiz bilgi ve arşiv belgeleri ışığında Kayseri'nin bir ilçesi olan bugünkü adı Tomarza eski adı Köstere olan bölgeye Kuzey Kafkasya'dan hangi halkların geldikleri, yerleştirildikleri ve ne şartlarda oldukları hakkında bilgiler vermeye çalışacağız. Ancak konunun daha iyi anlaşılabilmesi için göç hadisesi, göç eden halklar ve onları buna zorlayan nedenler hakkında kısa da olsa bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

2. Gerçek Bir Sürgün Trajedisi: Kuzey Kafkasya Göçü

² Göç kavramı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. M. E. Erkal- B. ve F. Baloğlu, **Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü**, Der Yayınları, İstanbul 1997, s. 123-124. Kemal H. Karpat , **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, Timaş Yayınları İstanbul 2010. Ahmet Cevat Eren, **Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri**, İstanbul 1966. Bilhassa Kafkas göçleri hakkında bkz. Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, TTK, Ankara 1997, s. 1-45. Genel olarak göçün nedenleri hakkında bkz. Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 5-8. Göç hakkında ayrıca bkz. Nedim İpek, **Mübadele ve Samsun**, Ankara 2000, Giriş kısmı. H. Uysal, **İnsan ve Toplum Bilimleri Sözlüğü**, Uysal Kitabevi, Konya 1996, s. 141.

Osmanlı siyasetinde 1780'li yıllara kadar çok önemli bir yere sahip olmayan Kafkasya, Kırım Hanlığı'nın nezdinde önemlidir. 1771'de ilk kez Kırım'ı işgal eden Rusların, Kafkasya'ya yönelerek 1776 yılında Kabartay bölgesine kadar ilerlemesinden sonra harekete geçen Kafkasyalılar, 1777 yılı başından itibaren Ruslarla savaşmaya başlamışlardır. Bu mücadelede Kafkaslar Rusların ilerlemesini nispeten engellemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Kafkaslarla ilgilenmeye başlaması da bu tarihlere denk gelmektedir. Kafkasyalılar ilk olarak Osmanlı yetkilileriyle 1778'de karşılaşmışlardır.

İlk göç hareketi de, Kırım Türk Tatarlarının Kırım'ın 1783'te Ruslar tarafından işgali sonrasında Osmanlı topraklarına göç etmesiyle başlamıştır. Bu grubun göçü 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında yoğunlaşmıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra ise hızlanmıştır. İlk iskânda kilit adam olan Ferah Ali Paşa, 1780'den sonra Soğucak'a gelmesinden sonra Rus istilâsından kaçarak Kafkasya'ya gelmiş olan Kırım göçmenlerini burada iskân ettirmiştir. 1781 yılında Soğucak muhafızı olan Ferah Ali Paşa hizmeti, dindarlığı ve temiz ahlâkı ile Çerkesler, Çeçenler, Lezgiler ve Gürcüler arasında İslâmiyetin yayılmasını da sağlamıştır³.

Daha sonrasında 1829'daki Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti Kafkasya ve Gürcistan üzerindeki her türlü hükümlerini haklarını Rusya'ya terk etmiştir⁴. Ancak Kafkasyalılar bu antlaşmayı kabul etmediklerinden Rusların zorlukları ortadan kalkmış olmamış, ama hiç olmazsa Osmanlı Devleti'nin her türlü hukukî bağlarını koparmakla bu bölgeyi kendi kaderiyle başbaşa bırakmışlardır. Böylece Osmanlılar bu bölgeye müdahale etme ve Kafkasyalılara yardım etmek için hukuken bir hakka sahip olmaktan da çıkmışlardır.

Nihayet birçok Osmanlı-Rus savaşından sonra, 3 Temmuz 1853 yılında Rusların Prut nehrini geçerek Eflâk ve Boğdan'ı işgal etmesiyle Kırım Savaşı başlamıştır. 14 Eylül 1854'te Kırım'a çıkan Osmanlı ordusu 9 Eylül 1855'te Sivastopol'u almaya muvaffak olmuş, 30 Mart 1856'daki Paris Antlaşması ile bu savaşa son verilmiştir. Bu tarihten kısa bir süre sonra da göç hadisesi başlamıştır. Tabiiyatıyla bu durum Rusya'nın bu savaş vesilesiyle Kafkasya'daki halklara uyguladığı asimile politikasının bir neticesidir⁵.

Şöyle ki; Ruslar, güçlenmeye ve yayılcı bir politika izlemeye başladıktan sonra, işgal ettikleri yerlerde yaşayan ve Ortodoks olmayan ahaliyi propaganda, şiddet ve tazyikle dininden döndürmek, verimli topraklarını Rus göçmenlere tahsis etmek gibi bir iskân siyaseti takip etmiştir. Bu yıllarda Rusya tahtında Çar II. Aleksander (1855-1881) oturmaktadır. Esas itibarıyla bu dönemde dinî ve kültürel baskı uygulanmış, Hıristiyanlaştırma politikası başlamıştır⁶. Bura halkları da bu durumda Rusya içinde dağılma veya komşu Müslüman ülkeye göç etmek zorunda kalmışlardır⁷. 1861 güzünde Çar II. Aleksander, doğdukları vatanlarından gitmek istemeyen Kafkasyalılara Rusların kendilerine uygun gördükleri yerlere gitmelerine kesin bir dille

³ Kemal. H. Karpat, **a.g.e.**, 2010, s. 164-165. Ayrıca bkz. Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 37.

⁴ Dördüncü Madde ile...Bkz. **Muahedat Mecmuası**, İstanbul 1294-1298, C.IV, s.70-80. 5 ciltten oluşan bu eser, TTK tarafından her cilde eklenen Dizin'le birlikte basılarak bilim âlemine sunulmuştur.

⁵ Kırım Savaşı'ndan sonra Rusların taarruzlarının ve baskılarının başlaması için bkz. Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon 2006, s. 29.

⁶ Arzu Kılıç Ocaklı, "XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Göçler", **Türkler**, c. 13, Ankara 2002, s. 896-906, ss. 898-99.

⁷ Arzu Kılıç Ocaklı, **a.g.m.**, s. 896.

söylemiştir. Kafkasyalılardan boşalan yerlere de Ruslar, daha 1838’lerde kurulan Kafkasya Komitesi’ nin planları gereği Rus-Kossak köylülerini iskân ettirmişlerdir.

Genel olarak ifade edilecek olursa, Rusların iskân siyaseti şu şekildeydi: Hıristiyanlaştırma baskısı uygulamak, Rusları ticaret ve ulaştırma merkezlerine iskân ederek yerli halka hâkim kılmak, yerli ahalinin ziraî araçlarına, hayvanlarına el koymak, verimli arazileri Rus göçmenlerine tahsis etmek ve Rus göçmenlerinin hal ve hareketlerini sürekli kontrol altında tutmaktır⁸. Bu çalışmanın konusu olan Çeçenler de, Terek’in öte tarafına göç ettirilmemek için Osmanlı Devleti’ne göç etmeyi tercih etmişlerdir⁹. Karşı çıkanları ise direnişlerine devam etmişler, katliam, devlet terörü ve sürgün yoluyla sindirmişlerdir. Bu politikanın adı da elbette ki asimilasyon ve soykırımdır¹⁰.

Rus baskısıyla dağlara çekilen Çeçenler, verimli topraklarının Kazaklara dağıtılması üzerine direnişe başlamışlardır. Ünlü Şeyh Şamil önderliğinde 1859’da Şamil’in teslim olmasına kadar sürmüştür. Tamamen Rus kontrolüne kadar girdiği 1860’lı yıllarda Kafkasya’dan Türkiye’ye göçler başlamıştır¹¹. Çünkü 1859’da Kafkasya taraflarından ve Çerkes kabilelerinden pek çok kimseler İstanbul’a hicret etmek zorunda kalmışlardı. Bunların hemen hepsi aç ve çıplaktı. Vakanüvis Lütfi olayın vehametini “Bunların ahval-i müteellimelerine dayanmak kabil değildi” şeklinde ifade etmektedir¹². Prof. Kemal Karpat, 1859-1879 arasında göçürülen Kafkasyalıların, çoğu Çerkeslerden oluşmak üzere 2.000.000 civarında olduğunu, sağ salim Osmanlı Devleti’ne ulaşan muhacir sayısının ise 1.500.000 olduğunu belirtir¹³. İslâm Ansiklopedisi ile Türk Ansiklopedisi’nde verilen sayıların oldukça farklı olması ilginç bir olgudur, İslâm Ansiklopedisi sayıyı 1 milyon 500 bin göçmen olarak verirken, Türk Ansiklopedisi’nde sadece 500 bin kişiden söz edilmektedir. Bu göçmenlerin tahminen %20’si kötü beslenme ve salgın hastalıklar sebebiyle hayatını kaybetmiştir.

1858-1865 yıllarında 493 bin Kuzey Kafkasyalı Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Maalesef bunların çoğunun iskân mahallerine ulaşmadan öldükleri anlaşılmaktadır. Çünkü 1854-1864 yılları arasında Çerkezistan ve Kırım’dan 311.333 kişi Türk iskân birimlerine ulaşabilmiştir. Göç hareketi 1865 yılından sonra münferiden devam etmiştir. Ancak 93 Harbi’nden sonra yine kitlesel boyuta ulaşmıştır¹⁴. Kafkasya’nın nüfusu 1850-1860 yılları arasında 3-3,2 milyon iken 1897’deki nüfus sayımında 1.666 milyona kadar düşmüştür¹⁵. 1492’lerde nüfusu 7 milyon olan Osmanlı Devleti’nin, 1850’lerde 35

⁸ Nedim İpek, a.g.e., 2006, s. 31. Ruslaştırma siyaseti ve göç için ayrıca bkz. Müstecip Ülküsal, “Kırım Türkleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, s. 1140-1153, ss. 1148/1149.

⁹ Abdullah Saydam, a.g.e., s. 76.

¹⁰ Nedim İpek, a.g.e., 2006, s. 31. Eser daha çok 1864 sonrası için daha ayrıntılı bilgiler verse de genel olarak göçmenlerin durumu ve iskânı ile ilgili doyurucu bilgiler vermektedir.

¹¹ Jamuhanov Suleyman Sultanoviç, “Çeçenistan”, **T.D.V.İ.A.**, c. 8, İstanbul 1993, s. 244-247, ss 246. Ayrıca bkz. “Çeçenler”, **Türk Ansiklopedisi**, c. XI, Ankara 1963, s. 410-411. Bunlarla beraber Yahudiler de sürülmüştür. Ancak Yahudiler Suriye ve Filistin’e gitmişlerdir.

¹² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. VI, 6. bsk., TTK, Ankara 2007, s. 96-97.

¹³ K. H. Karpat, **Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics**, Wisconsin 1985, s. 69. Türkçesi için bkz. Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003. A. H. Hızal, **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklâl Davası**, Orkun Yayınları No: 4, Ankara 1961, s. 49. 1860’tan ve bilhassa 1864’ten itibaren külliyetli miktarda Çerkes muhacerete zorlanır. Rus kaynakları 400 bin kişi der ama, yollarda telef olan binlerce insanla birlikte 1.5 milyonu bulmuştur. Bkz. Mirza Bala, “Çerkesler”, **İ.A.**, c. 3, İstanbul 1945, s. 375-386, ss. 376.

¹⁴ Nedim İpek, a.g.e., 2006, s. 40. Göçmenlerin ulaşım yolları hakkında bkz. Aynı yazar, a.g.e., s. 41.

¹⁵ Bilhassa 1878-1908 yılları arasında gerçekleştirilen göçler için mühim bir eser olan Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1878-1908)**, Trabzon 1996, s. 36. Osmanlı Devleti’nin göçmenleri kabul etmelerindeki etmenler

milyonu geçtiği tahmin edilmektedir. Bunda muhacirlerin büyük payı olduğu açıktır. Ancak küçük yerleşim bölgelerinde nüfus, kuraklık, eşkıyalık olayları sebebiyle artış göstermemiş aksine azalma bile olmuştur¹⁶.

Bu çalışmada göçün sebeplerinden ziyade Tomarza'ya yapılan Çeçenlerin göçü ve iskânı konusu işleneceği için tabiatıyla bu konuya fazla girilmeyecektir.

3. Göç İşlerinin Yürütülmesi

1850'li yıllarda bazı Kafkasyalı ailelerin gönüllü olarak Osmanlı topraklarına göç ettiği bilinmektedir. Bilhassa Kırım Savaşı sırasında mecburi hale gelen göç, 1862-1865 yılları arasında zirveye ulaşmıştır. Göçün ivme kazandığı tarih 1859 yılı olmuştur. 8 Mart 1859 tarihli Arz tezkeresinde sadece İstanbul'da 14 bin Çerkes ve Nogay muhaciri bulunduğu ifade edilmektedir (İrade Dahiliye, 27766, 28882, 29415)¹⁷. Gelen kişiler 1856-1876 arasında 600 bin-2 milyon arasındadır. Ama bu rakamlar çok sağlıklı değildir¹⁸. Osmanlı Devleti, kuruluşundan beri iç problemlerini çözmede iskân metoduna sıkça başvurmuştur. Bunda devletin ekonomik ve politik çıkarları da gözetilmiştir. Osmanlı Devleti, yönetim politikalarından en barizleri olan nefy ve iskân¹⁹ politikasıyla bu tehcir ile yüz yüze kalmış olduğu birçok problemini halletmeyi de düşünmüştür. XIX. yüzyılın ikinci yarısında alınan dış borçlar neticesinde Osmanlı Devleti zor duruma düşmüş ve iflasını açıklamıştır. Kafkas muhacirleri için maddi ve manevi gücü kalmamıştır. Diğer yandan insan gücü ve asker kaynağına da ihtiyacı vardır²⁰.

Babîli genellikle iskân politikası olarak hem muhacirler hem de devlet için faydalı olabilecek yolları bulmaya çalışmıştır. Ama zaman zaman istisnâî durumlar da olmuştur. Şöyle ki, 1865 yılında beş bin hane Çeçen'in Kars'tan giriş yapmaları hakkında Rusya sınırında yer alan bir yerde iskân edilmemeleri, Erzincan ve Diyarbakır taraflarına sevk olunması hakkında bir müdahalesi olmuş ve Osmanlı Devleti de bu uyarıya riayet etmiştir²¹. Osmanlı hükümetinin, Çerkeslerin Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere ve Rus sınırına yakın yerlere yerleştirilmesinden şu şekilde çıkarı vardı: Bir savaş durumunda Rusya'ya karşı Kafkasyalıların savaşçılıklarından yararlanmaktı. Ama, Rusya diplomatik girişimlerle 1860-64 yılları arasında muhacirlerin önemli bir bölümünü Anadolu'nun iç kısımlarına ve Balkanlara yönlendirilmesini sağlamıştır. Yine de Osmanlılar, muhacirlerin iç taraflarda da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere iskân edilmelerini gerçekleştirmiştir.

Rus Çarlığı 1859'da Kafkasya'dan bir kısım göçmenin kabul edilmesi hususunda Osmanlı Devleti ile münasebet kurmuş, Rus ordusunda general olan Loris Melikov, 1860'ta Çar adına Osmanlılarla görüşmelere başlamıştır. Rus tahminlerine göre

için bkz. Süleyman Erkan, **a.g.e.**, s. 47-54. Örneğin a) İş gücü ve asker sayısının artırılması; b) II. Abdülhamid'in şahsî politikası; c) Padişahın Kafkasyalılarla akrabalık ilişkileri.

¹⁶ Osmanlı nüfusu için bkz. M. A. Ubcini, **Türkiye 1850**, Çev. Cemal Karaağaçlı, İstanbul, s. 46-47. Jacques Attali, **1492**, Çev. M. A. Kılıçbay, İmge Yay., 2. bsk. İstanbul 1999, s. 87.

¹⁷ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁸ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 90. Osmanlı Devleti'nin muhacirleri kabul etme hususu için bkz. Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 96-97.

¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", **İ.Ü.İ.F. Mecmuası**, c.11, s.1-4, İstanbul 1949-50, s.524 vd.

²⁰ Nihat Berzeg, **Çerkesler Kafkasya Sürgünü: Vatanı Bırakılan Bir Halk**, İstanbul 2006, s. 80.

²¹ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 101.

bu yıllarda resmî ilişkiler sonunda 40-50 bin Kafkasyalı Anadolu'ya göç ettirilmiştir. Genel olarak bu kitleler Kafkasyalı veya Çerkes olarak anılmışlardır. İstanbul'daki göçmen işleri 1860 yılına kadar Şehremaneti vasıtasıyla yürütülmüştür. Osmanlı Devleti ise, göçün sonucunda muhacir sayısı ve işlerinin artmasından dolayı oluşacak meseleleri tahmin edebilmiş, bu dönemde Osmanlı tahtında olan Sultan Abdülmecid tarafından Ocak 1860'ta Trabzon valisi Hafız Paşa yönetiminde İdare-yi Umumiyye-yi Muhacirun Komisyonu kurulmuştur.

Komisyon, Trabzon valisi Hafız Paşa'nın başkanlığında sabık Ticaret muavini Remzi Efendi, Dar-ı Şura-yı Askeri Azası Refik Bey, Gürcü İsmail ve Hacı Pir Efendi'den müteşekkildi. Komisyonun görevi, göçmenlere yapılan yardımları toplayıp sarf etmek, yardımseverlerin isimlerini Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis'te yayımlatmak, yazışmaları yürütmek, muhacirleri İstanbul'da yerleştirmek, tayinat dağıtmak ve iskân mahalline sevk etmektir (BOA, MM, 696, Arz tezkeresi 4 Ocak 1860).

Göçe zorlanan kişiler genellikle molla, müderris, hacı, talebe gibi Rusya'yi fikren tehdit edebilecek kişiler olmuştur. Osmanlılar genellikle muhacirlerin maddi yardım taleplerine de olumlu cevap vermişlerdir²².

Muhacirler için yapılanlar; 1-Askerlikten ve vergiden belirli bir süre muaf olmaları 2- Evlerinin devlet tarafından yaptırılmaları ve komşuluk yardımlarının yapılması 3- Sanat erbabı olmayanlara tohum, öküz vs. nin verilmesi. Ancak refah düzeyi sağlandığında bunların bedelinin peyderpey ödenmesi 4- Asayişlerinin sağlanması için karakollar kurulması²³.

1856 yılındaki göçlerde on yıl vergi, yirmi beş yıl süreyle de askerlik muafiyeti hakkı tanınmıştır. Daha sonraki göçlerde bu sürelerde kısıtlamalar olmuştur²⁴. (İlk gelen muhacirler yirmi beş yıl sonra olan 1878 Osmanlı-Rus savaşına katılmışlardır)

Kullanılmayan pek çok araziye 1860'tan sonra başlayan göçlerde aile başına oldukça geniş arazilerin verilmesi daha sonra gelenler arasında sıkıntılar yaratmıştır (BA, Meclis-i Mahsus 4800)²⁵. 1860 yılından önce gelenlere oldukça yüklü yardımlar yapılmasına rağmen²⁶ daha sonrakilere aynı yardım koşulları sağlanamamıştır. Bunun nedeni de Osmanlı Devleti'nin bu dönemde içinde bulunduğu malî bunalım ve muhacir sayısının oldukça fazla olmasıdır²⁷.

Elbetteki muhacirlerin yerleştirilmeleri, Osmanlı Devleti'ni büyük bir meseleyle yüz yüze getirmiş, ama o günün şartlarına rağmen son derece tutarlı ve başarılı bir iskân politikası uygulamış olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin mali durumunun parlak olmayışı muhacirlerin iskânı konusunda bazı yönetim katlarında huzursuzluğa da yol açmıştır²⁸.

²² Arzu Kılıç Ocaklı, a.g.m., s. 897. Ocaklı, Osmanlı'ya en erken göçlerin 1861 yılında başladığını belirtmektedir. Ancak ileride açıklanacağı üzere Çeçen göçü bu tarihten çok daha öncedir.

²³ Abdullah Saydam, a.g.e., s. 119-120.

²⁴ Süleyman Erkan, a.g.e., s. 176-177.

²⁵ Süleyman Erkan, a.g.e., s. 92.

²⁶ Örneğin, 1865-1866 yıllarında gelen Çeçen muhacirler için 10 bin hane yaptırıldığını belirtmektedir. Ama bunlar genellikle Doğu Anadolu'ya iskân olunmuştur. Bkz. Abdullah Saydam, a.g.e., s. 149.

²⁷ Abdullah Saydam, a.g.e., s. 162.

²⁸ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991, s. 52. Paris Muahedesi ve Kırım Savaşı için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, s. 65-74.

Yine bir başka husus da Ermenilerin gelen muhacirlere saldırılarda bulunmalarıyla ilgilidir. Devlet, Rusya nezdinde girişimlerde bulunarak, can ve mal güvenliklerinin teminini talep etmiştir. Kafkasyalıların savaşçı yönlerini iyi tanıyan Ruslar da, kendilerini tehdit edecek bölgelere muhacirlerin yerleştirilmemelerini talep etmiştir. Hatta o kadar ki, 1876 İstanbul Konferansı'nda Kafkasyalı göçmenlerin Rumeli'de iskân edilmemesi kararlaştırılmıştır. Bundan önce iskân edilenler ikinci bir göçe daha tabi tutulmuşlardır.

Tehcir büyük bir hızla devam ederken, bir taraftan da geri dönme eğilimleri baş göstermiştir. 25 Zilkaade 1277 /5 Haziran 1861 tarihli bir arşiv belgesinden öğrendiğimiz kadarıyla Kütahya'da iskân ettirilen Çeçen muhacirlerinin geri dönme istediklerinden bahisle hüsn-i ikna ile vazgeçmelerinin sağlanması, aksi takdirde kendilerine verilen her türlü levazım masrafının geri ödenmesi istenmiştir²⁹. İskân edildikleri yerlere uyum sağlayamayıp geri dönmeye kalkan muhacirlerin sayısı o kadar artmıştır ki, Osmanlı hükümeti çeşitli tedbirleri uygulama ihtiyacı hissetmiştir.

4. İskân Edildikleri Yerler

Devletlerarası pazarlıklara konu olan Kafkasyalı göçmenler, Trabzon, Samsun, Sinop, Kayseri, Sivas, Erzurum, Çorum, Çankırı, Bursa, Eskişehir, Tokat şehirlerinde iskân edilmiş³⁰, bir kısmı da Diyarbakır, Mardin, Muş, Halep, Şam gibi Osmanlı topraklarının güneyine yerleştirilmiştir. 1858-59 yıllarında Kuzey Kafkasya'dan gelen muhacirlerin yerleştirilmeleri için ilk düşünülen yerler Amasya, Konya, Sivas, Ankara, Kastamonu, Hüdavendigâr, Adana, Kütahya ve Eskişehir vilayet ve sancakları olmuştur.

Bu göçler sonunda Osmanlı Devleti'nin ve Anadolu'nun yoğun etnik değişimlere uğradığı bir gerçektir³¹. Fakat bu göç hareketinin -1885-1912 yılları arasındaki yoğun hareketler- neticesinde Osmanlı ülkesinde genel olarak üretimin her alanında büyük bir artış görülmüştür. Bu yıllarda devletin yatırımları artarken, eğitim ve sağlık alanlarında önemli ilerlemeler kaydedilmiş ve müesseseler oluşturulmuştur. Dinî ve siyasi bağların güçlülüğünden dolayı, Anadolu'nun yerli halkıyla da rahat kaynaşabilmişlerdir³².

Kırım Savaşı'ndan 1860 yılına kadar 141.667 kişi Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir. Batı tarihçiliğinde 1859-1864 yılları arasında Kafkas muhacirlerinin sayısı 1 milyon kişi olduğu görüşü hâkimdir. 1857-66 yılları göçlerinden sonra Kayseri'de 35 bin

²⁹ A. MKT.NZD. 355/7 “...Çeçen muhacirlerinden ve Hoca Mustafa ve Tatar Han ve Hüseyin ve Memiş Efendi takımlarından olub mukaddemce liecli't-iskân Kütahya sancağına sevk ve i'zam olunmuş olan yüz altmış hane nüfusundan yüz otuz hane bir olmuş kadimlerine avdet ve ric'at itmek efkârıyla Kütahya'dan hareket ve Sivas ve Erzurum tarihleriyle 'azimet itmiş ve bunlardan yedi tanesi dersi'adete gelmiş olduklarından merkumlar komisyon-ı celile haklarında hane inşası ve öküz ve tohum ve husul-ı iskânlarına fukaralarına nan-ı aziz itası misülli erzak ve şayan buyrılan ihсанat celile-i cenâb-ı hilâfetpenahiye irad ve payan olunarak muhacirin-i merkumenin hüsn-i iknâleriyle orada tevkifleri esbâbının istihsâli yarınki posta ile gitmek üzere Sivas mutasarrıfı devletlü paşa tarafına bir tafsil iş'ar” Yine eski vatanlarına dönmek isteyen Çeçen muhacirlerinden daha evvelden verilen hane, hayvan, zahire vs. gibi yardımların ve masraflarının geri alınması hakkında bkz. A. MKT. MHM. 272/19 nolu ve 19 Safer 1280/5 Ağustos 1863 tarihli belge.

³⁰ “...münasibi üzere Kengiri ve Tokad ve Çorum ve Amasya taraflarına ve Canik sancağı kazalarına i'zam ve taksim kılınarak saye-i şevketvaye-i hazret-i mülûkânede yerleşdirilmelerine dikkat olunub....” bkz. A.MKT.UM 444/80 nolu ve 3 C 1277/17 Aralık 1860 tarihli belge.

³¹ Kemal. H. Karpat, **a.g.e.**, 2010, s.81-86 . Hayati Bice, **a.g.e.**, s. 56.

³² Hayati Bice, **a.g.e.**, s. 65-66.

kişi oldukları tahmin edilmektedir³³.1859-1864 yıllarında yurtlarından sürülen Çerkesler deniz yoluyla, Kafkasya'da, Taman, Tuapse, Anapa, Tsemez, Soçi, Adler, Sohum, Poti, Batum vd. limanlardan bindirilip Osmanlı Devleti'nin Trabzon, Samsun, Sinop, İstanbul, Varna, Burgaz ve Köstence limanlarında indirilmiştir³⁴. 1865-1866 tehirci ile Osmanlı-Rus harbinden sonraki 1878 tehirci kara yoluyla gerçekleştirilmiştir. Doğu yolundan genellikle Çeçen, Dağıstan, Asetin, Kabardey muhacirleri göçürülmüştür. Daha sonraki göçler de kara yoluyla yapılmıştır.

Ancak, 1858-1859 yıllarında gelen göçmenlerin hemen hemen hepsi İstanbul'a çıkartılmışlardır. Bahar gelinceye kadar bekletildikleri yerlerde hanlara, boş durumdaki dükkanlara, mekteplere, binalara ve medreselere oturtulmuşlardır. (Buraların sahiplerine devletçe kira yardımıyla bulunulmuştur. Bkz. İrade, Dah. 28882 ve 29979 ve yine kiş için elbise, ayakkabı, mangal, kömür ve hasır gibi şeyler verilmiştir)³⁵.

Muhacirlerin üst üste yığılması, sağlık durumu, soğuk, açlık gibi nedenlerle iskân yerlerine gönderilemeyen göçmenlerden bir kısmı maalesef ölmüştür. 2 Nisan 1861'e kadar Osmanlı topraklarında bulunan 150 bin göçmenden yaklaşık 50 bini ölmüştür (Bkz. İrade, M.M. 961.)³⁶. Trabzon Rum Konsolosluğu'nun raporunda Batum'da günde 7, Trabzon'da 180-250, Samsun'da 200 kişinin öldüğü belirtilmiştir³⁷.

Başka bir görüşe göre, göçle yaklaşık olarak 1 milyon insan (Takvim-i Vekayi 1281) Osmanlı Devleti'ne gelmiş, ama Osmanlı muhacirlere hiç yardım etmemiş, gidasızlıktan, iklim şartlarından ve salgın hastalıklarından binlerce Kafkasyalı ölmüştür. Ancak ulaşabildiğimiz Osmanlı belgelerinde durum aksini göstermektedir. Osmanlı Devleti o günkü oldukça güç koşullarına rağmen, muhacirlere her türlü desteği vermeye gayret etmiştir. Devlet doktor, ilaç temini gibi konularda gerekenin yapılması için emirnameler göndermiştir. Hatta öyle ki giden doktorlar da hasta olarak görevlerini yapamaz hale gelmişlerdir³⁸. Devlet kadar halk da ellerinden gelen yardımı yapmaktan kaçınmamıştır. Anadolu'daki iskân memurlarının yetersizliklerinden ve gevşekliklerinden de olabilir yıllarca iskân edilemeyen muhacirler, bu süreler içinde halkın yardımları ve misafirlikleri sayesinde ayakta kalabilmişler ve ihtiyaçlarını karşılayabilmişlerdir³⁹. Zamanla halk da bu durumdan bıkmaya ve usanmaya başlamışlardır. Ancak ilk defa muhacir gönderilen

³³ Salih Polatkan, "Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Yapılan Göçler", **Kuzey Kafkasya**, 1987, yıl 11, sayı: 66-67, s. 9. İskan politikası hakkında bkz. Nihat Berzeg, **a.g.e.**, s. 71-74.

³⁴ Çeçen muhacirlerin gemi ve kayıklarla Trabzon'a gelmeleri ve Sivas'a iskânları uygun görülüşken oralarda yer kalmadığından Samsun'a gitmelerinin istenmesi, ayrıca muhacirlere yiyecek, giyecek vb. gereken tüm yardımların sağlanması hususu için bkz. A. MKT. MHM. 201/42 no ve 18 Ca 1277/2 Aralık 1860 tarihli belge ve bu hususta başvuru olan diğer bir belge A. MKT. MHM. 196/13 nolu ve 9 Ra 1277/25 Eylül 1860 tarihli belge.

³⁵ Bkz. İrade, Dah. 27766, 3 Ca 1275/10 Aralık 1858 tarihli Arz Tezkeresi'nden naklen Bedri Habiçoğlu, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, İstanbul 1993, s. 125.

³⁶ Bedri Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 127.

³⁷ Bedri Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 163-164.

³⁸ Trabzon'da bulunan muhacir çadırlarının tamiri ve oradaki iki doktor ile bir kısım ilacın Asakir Hastanesi Tabibliğine teslimi hususunda bkz. A.MKT.MHM. 313/12 nolu ve 25 Rebiyülahir 1281/27 Eylül 1864 tarihli belge. Ayrıca görevlendirilen tabibler için bkz. A.MKT.MHM. 311/68 nolu ve 11 Rebiyülahir 1281/13 Eylül 1864 tarihli belge, A.MKT.MHM. 309/72 nolu ve 22 Rebiyülevvel 1281/25 Ağustos 1864 tarihli belge, İ.DH. 524/36195 nolu ve 20 Zilkaade 1280/27 Nisan 1864 tarihli belge.

³⁹ "...ve doğrusu Anadolu halkı bunca tekâlif ile mükellef oldukları halde iskân-ı muhâcirîn emrinde pek çok fedakarlıklar etmekte iseler de bazı memûrîn taraflarından istenilen sûrette ikdâmât görülememişinden 'avdet-i âci'zânemde bu yolda teshîlât ve mu'âmelât-ı kâmilenin ifâsı zımnında..." BOA,İ.MVL (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Meclis-i Vâlâ), Belge no: 20949, 23 Şa'bân 1278

yerlerde halk onlara yardımdan kaçınmamıştır⁴⁰. Aşağıdaki belgede de bu durum şu şekilde ifade olunmuştur:

“...İskân-ı aşâyir meselesine gelince bunların en serkeş ve vahşisi Afşar aşîreti olarak işe onlardan başlanmak lâzım gelmesiyle beraber ahvâl-i ma'lûmelerine ve nüfusça cem'iyetlerine mebnî tutulacak tedbirin şu vakitte mûcib-i gâile olacak sûrette olması ehemm ve elzem olduğundan ve muahharan olbâbda şeref-sâdır olan emirnâme-i sâminin ahkâmı dahi ol merkezde bulunduğundan bu sûret aranılmakta bulunduğu halde zât-ı şevketmeâb-ı hazret-i pâdişâhînin muvaffakiyyet-i seniyyeleri eseri ve diğer taraftan dahi olunan nesâyih ve te'mînât ile muhâcirînin oralara yerleştirilmiş olması te'sîriyle aşîret-i mezkûrede hiçbir gûne vahşet ve şekâvet görülmeyerek bil'aks muhâcirîne haneler terketmek ve i'âneler eylemek gibi hizmetlerde buldukları gibi mukaddemâ Bâb-ı Âlî'ye arz ve beyân olduğu üzere emr-i iskânları dahi sâye-i teshîlâtvâye-i pâdişâhîde bi's-suhûle hâsıl olmuş ve binâen'aleyh maslahât gâilesizce bitmiştir...”⁴¹

23 Şubat 1862 tarihli bu belgede de bölgedeki aşiretlerden en geçimsizlerinin bile muhacirlere karşı iyi niyetli olduklarını ve öyle ki onlara haneler verdiklerini ve yardımlar yaptıklarını görüyoruz. Daha evvelden de ifade ettiğimiz üzere, bölgeye Malazgirt Zaferi'nden sonra Uygur Türkleri ile İran'dan gelen Avşar Türkleri yerleşmiştir.

23 Şaban 1278/23 Şubat 1862 tarihli bir belgeye bakacak olursak;

“...yine mezkûr Kabartay kabilesiyle Altıkesek ve Hatukay ve Çeçen kabilelerinden Uzunyayla'nın Kayseriye kıt'asına musâdif olan mahallerinde tevattuna tâlib bulunan binotuzdokuz hâne için geçen sene iki yüz dokuz hâne yapılabilmiş ise de her nasılsa yerleşmek müyesser olamamış olduğu halde bunlar dahi Cemâziye'l-evvel 78 tarihiyle takdîm kılınan lâyhâda arz ve beyân olduğu vechile Afşar'ın terk eylediği hânelerle mezkûr hânelere yerleştirilerek ve Aziziye ve Mesudiye⁴² nâmiyle kazâlar teşkil olunarak ber-vefk-i matlûb îvâ' ve iskân edilmiştir...”⁴³

Bu belgeden de anlaşılacağı üzere, Afşar aşiretinin terk ettiği boş yerlere Kabartay, Altıkesek, Hatukay ve Çeçen kabilelerin Kayseri'nin Uzunyayla mevkiine iskân ettirilmesine karar verilmiştir. Kasım/Aralık 1861 tarihli layihaya binaen Aziziye ve Mesudiye kazaları oluşturularak yaptırılan iki yüz dokuz haneye yerleştirilmeleri istenmiştir.

Muhacirlerin büyük bölümü Şam eyaletini tercih etmişlerdir. Bu durumun sebeplerinden biri hac yolu üzerinde olmasından olabilir. İdil-Ural bölgesinden gelenler bilhassa Nakşibendiliğin Halidiyye kolunun Suriye'de olmasından da olabilir⁴⁴. 1865 yılında Çeçenler karayolu ile Anadolu'ya gelmek istemişler, 150'şer hanelik gruplar

⁴⁰ Bedri Habiçoğlu, a.g.e., s. 124.

⁴¹ BOA,İ.MVL (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Meclis-i Vâlâ), Belge no: 20949, 23 Şa'bân 1278. Belge için bkz. Kafkas.org.tr.

⁴² Osmanlı Devleti'ne göç edenler bilhassa Rumeli ahali padişaha ve devlete bağlılıklarını göstermek için teşkil ettikleri köy ve mahallere Osmanlı padişahlarına izafeten Hamidiye, Aziziye, Reşadiye veya rahat ve huzur açısından Refahiye, Kemaliye gibi isimler vermişlerdir. Ki Anadolu'da sık sık rastlanmaktadır.

⁴³ BOA,İ.MVL (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Meclis-i Vâlâ), Belge no: 20949, 23 Şa'bân 1278. Bu belge kafkas.org.tr internet adresinde transkripsiyonuyla birlikte yer almaktadır.

⁴⁴ Arzu Kılıç Ocaklı, a.g.m., s. 899.

halinde 690 baş hayvan ile Rusya'nın sınır bölgelere yerleştirilmemeleri şartıyla gitmelerine izin verilmiştir. Göçmenler, 1864 yılında daha çok İstanbul'a gelmeyi, oradan iskân edilecekleri bölgeye gitmeyi tercih etmişlerdir⁴⁵.

5. Tomarza'ya Yapılan Göçler

Tomarza hakkında kısaca bilgi verecek olursak: Kayseri, 1867'den önce 1846'daki düzenlemeye göre Bozok eyaletinin bir livasıydı. Köstere de Develi'ye bağlıydı⁴⁶. Tomarza, Eski adı Köstere'dir. İlçe, 1864 yılında çıkarılan "Vilayet Kanunnamesi" ile Kayseri sancağının Develi İlçesine bağlı bir nahiyesi iken, 1953 yılında çıkarılan kanunla İlçe, Develi İlçesinden ayrılarak müstakil ilçe olmuştur. 1307 (1891-92) tarihli Ankara Vilayet Salnamesi'ne göre, Tomarza, Göstere nahiyesi, Develi kazasına bağlı bir kasaba olarak geçmektedir⁴⁷.

Cevdet Türkay, Köstere, Köstire'nin yörügân taifesinden Maraş eyaleti, Zülkadriye kazası, Gülnar kazası (İçel sancağı)na yerleşen bir cemaat olduğunu belirtmektedir⁴⁸. Bilge Umar ise, Tomarza adının kökenini güvenle saptayamadığını ancak kaynak, akarsu anlamına gelen ardadan gelmiş olabileceğini belirtiyor⁴⁹. Kamusu'l-A'lâm'da ise, Köstere, Ankara vilayetinin Kayseriye sancağında Develi Kazasına tabi bir nahiye olup 32 karyesi vardır⁵⁰. Ewald Banse'nin 1919'daki Küçük Asya'yı seyahatinde Tomarza'nın Ermeniler tarafından kutsal ziyaret yeri olarak nitelediğini belirtmektedir. Burada Panagia Kilisesi önemlidir. Hans Rott (1908) adlı seyyah da bölgeyi Hıristiyanların önemli bir merkezi olduğunu ama yapılarından umduğu gibi bir şey bulamadığını belirtir⁵¹.

İlçe'nin tarihi İl Merkezi olan Kayseri ile aynıdır. Kayseri'den ayrı olarak Tomarza adına ilk defa "Jennigs" adlı Batılı bir yazarın "16.yy'da Erciyes Dağı" adlı eserinde rastlanmaktadır. Bu eserde ilçeden köy olarak bahsedilmektedir. 1071 yılında Alpaslan'ın Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'nun fethine kadar bölge sırasıyla Kapadokyalılar, Büyük İskender'in Makedonya İmparatorluğu ve Romalıların idaresinde kalmıştır. Malazgirt Zaferi'nden sonra bölgeye Uygur Türkleri ile İran'dan gelen Avşar Türkleri yerleşmiştir. 1295 (1876) tarihli Ankara Vilayet Salnamesi'ne göre, Göstere Kasabasının nüfusu şu şekildeydi: İslâm 699, Rum 314, Ermeni 182, Cem'an: 1195. Nüfusun az olması, 1861 yılında buraya yerleştirilen muhacirlerin başka yere gittiklerini göstermektedir.

Tomarza nahiyesi kurası: İslam 4245, Cem'an: 4495⁵².

1299 (1881-82) tarihli Ankara Vilayet Salnamesi'ne göre, Göstere Nahiyesi: İslâm 4233, Ermeni 1996⁵³. Bu göç hareketi, Osmanlı Devleti'nin sosyal, etnik ve dinî faktörlerini bir ölçüde etkilemiştir.

⁴⁵ Nedim İpek, **a.g.e.**, (2006)s. 42. Kafkas muhacirlerinin iaşelerinin temininde gösterilen gayretten dolayı sundukları teşekkürname hak. Bkz. **Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri**, Baş. Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay., Ankara 1992, s. 86, 87.

⁴⁶ **Yurt Ansiklopedisi**, c. 7, İstanbul, s.4704.

⁴⁷ Uygur Kocabaşoğlu-Murat Uluğtekin, **Salnamelerde Kayseri**, Kayseri 1998, s. 101.

⁴⁸ Cevdet Türkay, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatlar**, İstanbul 1979, s. 546.

⁴⁹ Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İstanbul 1993, s. 794. Köstere ismi de yer almamaktadır.

⁵⁰ Şemseddin Sami, **Kamusu'l-A'lâm**, c. 5, s. 246, Kazım Özdoğan, **Kayseri Tarihi**, c. I, Kayseri 1948, s. 36.

⁵¹ Osman Eravşar, **Seyahatnamelerde Kayseri**, Kayseri 2000, s. 321.

⁵² Uygur Kocabaşoğlu-Murat Uluğtekin, **a.g.e.**, s. 48.

İlçedeki muhacir Türk nüfusunun özellikle “93 Harbi” olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında arttığı görülmektedir. Rus işgalinden kaçan çok sayıda Türk ailesi ilçe merkezi ve etrafındaki köylere yerleşmişlerdir. 1857-66 yılları göçlerinden sonra Kayseri’de 35 bin kişi oldukları tahmin edilmektedir⁵⁴. Bunların büyük çoğunluğu Çerkeştir⁵⁵.

Bilhassa Ruslar tarafından Kafkasya’ya karşı yapılan taarruz dağlıları siyasî ve askerî bakımdan birleşmeye sevk etmiştir. Şeyh Şamil Dağıstanlılardan, Çeçenlerden, Çerkeslerden, Osetinlerden, Karaçaylardan ve diğer dağlılardan oluşan ilk Kuzey Kafkasya Birleşik Devletlerini kurarak onlardan topladığı askerlerle tek bir idare altında Ruslara karşı koymuştur. Ancak Ruslara karşı daha fazla direnemeyen Şeyh Şamil, 1859’da teslim olduktan sonra Ruslar, kabileleri birbirinden ayırmak için her kabileye özel bir idare sistemi ihdas etmişlerdir⁵⁶. İmamlar devrinin bitmesiyle Çeçen toprakları Rusların hâkimiyetine girmiş ve yurtlarını terke mecbur bırakılmışlardır. 1864 yılı itibarıyla Çeçenlerin çok az bir kısmı Osmanlı Devleti’ne göç edebilmiştir⁵⁷. Kalanlar mücadelelerine devam etmişlerdir.

Kuzey Kafkasyalıların Türkiye’ye göç ettirilmelerinin diplomatik hazırlık aşamasında, Türk ve Rus tarafları arasında şiddetli görüş ayrılığı ve tepki yaratan konu, Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu’nda yerleştirilecekleri yerler olmuştur. 1864–66 yıllarındaki Çeçen göçü sırasında özel bir güncellik kazanmış olan bu sorun, iki devlet arasındaki diplomatik yazışmanın ana konularından biri olmuştur. Çünkü tüm Ruslar, Türk-Rus savaşlarında, ordularının başarılarını, Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin, Hıristiyan sakinlerinin yardımına borçlu olduğunun bilincinde olmasıydı. Rusya’nın diplomatik baskısı sayesinde, 1860–64 yıllarında, muhacirlerin önemli bir bölümünün Küçük Asya’nın iç taraflarına ve Balkanlara yönlendirilmesi sağlanmıştır.

Ancak, belgelerden anlaşıldığına göre, muhacirlerin bu bölgeye yerleştirilme sebepleri arasında düşündüğümüz Ermeni halkının bölgedeki çoğunluğu değil, eşkıyalık hareketlerinde görülen artıştır. Yöre halkı da bu hareketlerden son derece rahatsız hale geldiği için muhacirlerin iskân edilmesini sevinçle karşılamış ve ellerinden gelen yardımı yapmaktan çekinmemişlerdir.

17 Aralık 1860 tarihinde Trabzon’a gelmiş olan Çeçen muhacirlerinin iskân edilmesi için Sivas uygun görülmesine rağmen oraca boş yer kalmadığından Canik’e yönlendirilmeleri sağlanmıştır. Bir müddet sonra bir kısmı Sivas’a bir kısmı da Kengiri, Çorum, Tokat ve Amasya’ya iskân edilmişlerdir. Sivas’ta boş yer kalmaması muhacirlerin

⁵³ Uygur Kocabaşoğlu-Murat Uluğtekin, **a.g.e.**, s. 65.

⁵⁴ Salih Polatkan, **a.g.m.**, s. 9. İskan politikası hakkında bkz. Nihat Berzeg, **a.g.e.**, s. 71-74.

⁵⁵ Çerkes kelimesi genel olarak Kuzey Kafkasyalılar için kullanılan bir tabir olmuştur. Ancak bu kavram altında birçok halk zikredilmektedir. Kafkas kavimleri: Çerkes, Abhaz, Çeçen-İnguş, Avar, Lezgi, Dergin ve Gürcülerdir. Çeçenler, Kuzey Kafkasya halklarındandır. Onlarla birlikte, Dağıstan, Kuzey Osetya, Kabartay-Balkar, Karaçay-Çerkes, Abhazya yer almaktadır.

Çeçenler, kendilerine Nohçi adını verirler. Kölelik ve beylik kavramının bulunmadığı Çeçenlerde, konukları koruma, sayma, kan gütmeye ve yağma özelliklerini korumuşlardır. İki katlı taş evlerde otururlar, üst kat ev, alt kat ahır olarak kullanılmaktadır. Nedim İpek, **a.g.e.**, 2006, s. 29. Kafkasya kavimleri için ayrıca bkz. Ahmet Caferoğlu, “Kafkasya Türkleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, s. 1121-1124. Kuzey Kafkasya halklarının coğrafî, ekonomik, kültürel, tarihî hakkında genel bilgiler için bkz. Kadircan Kaflı, **Şimali Kafkasya**, İstanbul 1942. Çeçenler hakkında genel bilgiler için bkz. Özdemir Özbay, **Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, Ankara 1995, s. 187-213.

⁵⁶ Mahmut Aslanbek, **Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası**, Ankara 1952, s. 10. Şeyh Şamil’in düşüştü ve Rus baskısının artmasıyla halkın siyasî ve dinî açıdan ezilmeleri hakkında bkz. Nedim İpek, **a.g.e.**, 2006, s. 39.

⁵⁷ Özdemir Özbay, **a.g.e.**, s. 192. Şeyh Şamil’in direnişi hakkında bkz. Nedim İpek, **a.g.e.**, 2006, s. 29.

Köstere kazasına bağlı Harmancık'a gelmelerindeki bir başka sebep de bu olabilir⁵⁸. Bu noktada dikkati çeken diğer bir husus da 1860 yılı itibarıyla boş yer kalmadığından bahsedilmesidir.

Aşağıda belirttiğimiz belge Harmancık'a gönderilen Çeçen muhacirleri hakkında yazılan elimizdeki ilk belgedir. Belgeden anladığımıza göre Kayseri memur ve ileri gelenlerinin dolayısıyla halkının Çeçen muhacirlerinin kendi yörelerine gelmelerinden dolayı memnuniyetlerini göstermek amacıyla bin kile buğday yardımında bulduklarını göstermektedir. Bu durum şu şekilde ifade olunmuştur.

“Mutasarrıf-ı çâker-i keminelidir ki,

Kayseriyye sancağı dahilinde vâki' Köstere kazasına muzaf Harmancık nâm mahalde iskân itdirilecek Çeçen muhacirlerine Kayseriyye sancağı me'murîn ve vücûh ve hanedanları tarafından i'neten virilmiş olan ma'lum bin? keyl hintanın kabule niyazını mutazammın mahallinde tanzim olunan mazbatanın bilvasıta gönderileceği iskân-ı muhacirine me'mur devletlü Hafız Paşa hazretlerinin fi 25 Cemaziyelevvel sene 78 (29 Kasım 1861) tarih ve iki yüz otuz altı numero ile terküm itdirilen arıza-i çâkeraneme leffen takdim itmiş olduğum telgrafnamesinde tasrih olunmuş ve bu babda tahsini havi Kayseriyye kaymakamına olarak bir kıt'a emirname-i sami-i asfâneleri dahi tastir ve tesyir buyrulmuşdu zikr olunan mazbata dahi vürûd iderek leffen takdim kılınmış olmağla ol babda emr ü ferman hazret-i menlehül-emrindir fi 6 Cemaziyelahir sene 1278 /9 Aralık 1861”⁵⁹

Bu tarihten yaklaşık üç ay sonra yazılan aşağıdaki belgeden de anlaşılacağı üzere, bir takım eşkıyalık hareketlerinde bulunan aşiretlerin zararlarından kurtulmak maksadıyla Harmancık'a yerleştirilmesi kararlaştırılan iki yüz kırk hane Çeçen muhacirlerinin gelmelerinden dolayı halk memnuniyetini göstermek maksadıyla bin kile hinta itası ve en kısa sürede bitirilmek üzere hane inşasına başlanacağını bildirmişlerdir.

İskân-ı Muhâcirîn Komisyonu memurunun, Kabardey (Kabartay), Hatukay ve Çeçenler'den oluşan yaklaşık bin hane Çerkes muhacirinin Uzunyayla'da yerleştirilmesi hususunda yürütmüş olduğu hazırlık çalışmalarını içeren ve Sadaret'e sunulmuş 1861 tarihli raporuna göre şu şekilde ifade edilmiştir:

“...Sâye-i me'âlivâye-i hazret-i pâdişâhîde işbu icraât havâlî-i merkûmede geşt ü güzâr ve ibâdullaha rahne ve hasâr etmekte olan Tâcirlü ve Delikanlu aşîretlerinin dahi pây-ı hasar ve ziyanlarını oralardan kat' etmiş olmasıyla beraber bu asâyîşin devamını istihsâl eylemek lâzımeden olduğundan mezkûr Uzunyayla ve havâlîsinin kapı ve kilidi makâmında bulunan ve Elbistan kazasında Tâcirlü yaylağı denilen mahalle yerleştirilmek için üçyüzseksen kadar muhâcir hâneleri zikr olunan Elbistan'a gönderilmiş ve Sivas ve Amasya ve Bozok taraflarına vürûd eden muhâcirlerden daha beş altıyüz hanenin mahall-i mezbûra gönderilmesi takviyyeti mûcib olacağından avdet-i çâkerânemde bunun dahi icâbı icrâ olunacağı ve bimennihi Te'âlâ hulûl-ı evvel-i baharda bunların iskânı maddesi tamamıyla hâsıl olarak matlûb olan devam-ı emniyet kazîyyesinin tamamıyla husûle

⁵⁸ Bu hususta Komisyon tarafından Sadaret'e yazılan bi yazı hakkında bkz. A.MKT.UM 444/80 “...Mukaddemce Trabzon'a gelmiş olan yedi yüz elli dokuz nüfusu Çeçen ve Kabartay muhacirlerinin Sivas'a i'zam kılmak üzere Samsun'a gönderilmiş olduğu Trabzon valisi devletlü Cemal Paşa hazretleri canibinden pişgâh-ı me'ali iktinâh-ı ...lerine arz ve inha olunmuş ise de Sivasca bu senelik daha muhacir iskânına mahal kalmadığı anlaşıldığından Canik sancağında meh mâ emken yerleştirilmeleri hususu...”.

⁵⁹ Muhacirin Komisyonu'nun mutasarrıfa hitaben yazdığı bu belge için bkz. A.MKT.NZD 384/51.

geleceği derkâr bulunmuştur ve bu kâbilden olmak üzere Kayseriye sancağında kâin Köstere kazasına tâbi' Harmancık nâm arâzî-i vesî'ada Lek⁶⁰ ve Garanitli?⁶¹ aşîretlerinin meşâtaları Adana eyâleti dahilinde ise de müsâ'adelü tutmalarından mı veya bir başka mütâle'adan mıdır her ne esbâba mebnî ise şimdiye kadar iskânları hâsıl olamamış ve bunlar yaz günleri mezkûr Harmancığa geldikçe ahâli-i mezkûrenin mevrû'ât ve harmanlarına itâle-i dest-i te'addî ve hasar ve daha türlü türlü harekât-ı bağıyânede inat ve ısrar edegeldikleri vâsıl-ı sem' ve tahkik ve istihbâr olduğundan sâye-i hazret-i şâhânede aşâyir-i merkûmenin dahi insidâtda şekâvet ve mazarratları zımnında oraya dahi biraz muhâcirîn iskânı tasavvurunda bulunduğu halde Aydın tarafından ve Çeçen kabilesinden ikiyüzkırk kadar hane gelmiş olmasıyla bunlar teşvikât-ı lâzime ifâsıyla mezkûr Harmancığa gönderilmesi kararlaştırılarak îcâbi derdest-i icrâ bulunmuş ve bu sûretten bi'l-cümle halk memnun olarak hatta Kayseriyye ahâlisi memnuniyet-i hâsıllarını i'lânen bin kile hinta i'tâ eylemiş ve lazım gelen haneleri bimennihi Te'âlâ evvel baharda inşâ olunacağı bedîhî ve fakat burası dahi daha üçdört yüz hane ikâmesiyle kuvvetlendirilmeğe muhtâc olduğundan mevrûd hanelerden buraya dahi ol miktar hanelerin gönderilmesi musammem bulunmuştur.

“...fakat Afşar aşîreti ile aşâyir-i sâirede nûmet-i bî-minnetimiz efendimiz hazretlerinin muvaffakiyet-i seniyyeleri eseriyle ber-minvâl-i muharrer şimdilik dâire-i medeniyete duhûl ederek mukaddime-i emniyet ve âsâyiş hâsıl olmuş hükmüne girmiş ise de bunlar min'el-kadîm hâl-i bedeviyete alışmış ve hırsızlık ve yağmagerlik âdetlerini i'tiyâd edinmiş oldukları cihetle ednâ mertebe fırsat buldukları halde icrâ-yı habâsete cesâret edecekleri misillü muhâcirlerin ehl-i 'ırzından bî-edeb takımı ve söz anlamaz gürûhu daha çok olmak hasebiyle onların dahi arasına bunlara sarkıntılık ederek bu iki kavim beyninde cidâl ve kütâl eksik olmayacağı melhûz olduğundan ve her mahalde başka başka zaptiyeler var ise de aşîret takımı her nasılsa onlardan pek de ihtirâz etmemekte ve hükümetlerin icrââtınca dahi bazı mertebe zaaf gösterilmekte idüğünden muhâcirîn ve aşâyir-i merkûmenin emr-i iskânı tamamiyle hâsıl olarak bunlar sahihan mazhar-ı medeniyet oluncaya kadar es'ârın ucuzluğu cihetiyle Sivas ve Kayseriyye'nin mevki' ittihâzıyla hiç olmaz ise oralarda yedi sekiz bölük suvâri ve mükemmel bir iki tabur şeşhâneci asâkir-i nizâmîye bulundurulması ve bununla beraber Aziziye her ne kadar kaymakamlıkla idare olunuyor ise de muhâcirînin kesreti ve sâlif'üz-zıkr Aziziye ve Mesudiye kasabalarının cihet-i teşkili ve aşâyir cevelângahlarına kurbîyyeti mülâbesesiyle hükümet-i mahalliyenin iktidarlı bir halde bulunması mertebe-i vücûbda görüldüğünden îcâbının icrâsı verilmesi” “...iktizâ edenlere evâmîr-i ekîde gönderilmesi vabeste-i irâde-i hikmet-ifâde-i hazret-i sadâretpenâhîleri olmağla her halde emr u ferman hazret-i men lehu'l-emrindir fî 23 Şaban sene 78/23 Şubat 1862.

*Bende Me'mûr-ı İskân-ı Muhâcirîn (Mühür: Muhammed ...?)*⁶²

Öyle anlaşılıyor ki, muhâcirin memuru yöredeki aşîret ile gelen Çeçen halklarının arasında cereyan edecek kötü olayları da engellemek istemiştir. Bu hususta devlet

⁶⁰ Lek ekradı aşîret olarak, Karaman, Konya, Sultanönü, Niğde, Kayseri, Zamantı kazası, Harmancık (Kayseri civarı), Çorum, Kırşehir, Çukurova'da yerleşmiş olan göçebe ekrad taifesindedir. Bkz. Cevdet Türkay, *a.g.e.*, s. 114. Lek, Lek ekradı cemaat olarak, yerleşim yerleri Çorum, Bozok, Rakka, Amid, Adana, İçel, Tarsus, Saruhan, Aydın, Maraş sancakları, İspir kazası, İskilib kazası, Çukurova, Silifke kazası, Şabanözü kazası, Kozan, Yenipazar kazaları, Diyarbekir eyaleti, Harmancık mevkii (Kırşehir civarında) olan konar göçer Türkman ekradı taifesinden şeklinde ifade edilmektedir. Bkz. Cevdet Türkay, *a.g.e.*, s. 569.

⁶¹ Maalesef bu aşîret hakkında bilgiye ulaşamadık.

⁶² BOA,İ.MVL (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Meclis-i Vâlâ), Belge no: 20949, 23 Şa'bân 1278.

tarafından yedi sekiz bölük süvari ve mükemmel iki tabur asker bulundurulmasını talep etmiştir.

Sivas mutasarrıfına hitaben yazılan bir yazıdan anlaşıldığına göre 16 Rebiyülevvel 1279/11 Eylül 1862 tarihinde Harmancık'tan Sivas'a gelmiş olan Çeçen muhacirinin ne şekilde iskân olunacağına dair bilgi istenmiş, levazım konusunda kusur etmemeleri de belirtilmiştir⁶³.

Görüldüğü üzere Köstere'nin Harmancık isimli mevkiine yerleştirilen Çeçen muhacirleri burada fazla kalmayarak tekrar Sivas'a gönderilmiş, oradan da Erzurum'a iskân ettirilmişlerdir. Daha evvelden Trabzon'a gelmiş olan Çeçenler, 17 Aralık 1860 tarihinde önce Samsun'a daha sonra Sivas, Çankırı, Tokat, Çorum ve Amasya'ya taksim edilerek yerleştirilmişlerdir. 9 Aralık 1861 tarihinde Harmancık'a gelmeleri kararlaştırılıp, 10 Eylül 1862'de gitmiş olduklarına göre dokuz ay burada kalmışlardır. Neden tam olarak yerleşmedikleri hususunda maalesef elimizde bir belge bulunmamaktadır. Sivas'ta daha evvelden yerleştirilmiş olan akrabalarının yanına gitmeyi tercih etmiş olabilecekleri, eşkıyalık hareketlerine daha fazla dayanamamış olabilecekleri gibi tahminler üzerinde durulabilir.

SONUÇ

Kırım Savaşı'ndan sonra yoğunlaşan göç hadisesiyle Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya birçok halk iskân edilmek durumunda kalmıştır. 1860'a kadar münferiden olan göçler, bu yıldan sonra kitlesel hale gelmiştir. 1856 yılından 1861 yılına kadar yaklaşık olarak 150 bin muhacir Osmanlı topraklarına gelmiştir. Bunların arasında çok az Çeçen vardır. 1860-1864 yıllarında bir yoğunluk gözükmemektedir. 93 Harbi'ne kadar yaklaşık 1.5 milyon kişi göç etmek zorunda kalmıştır. Bu zorunluluk, Rusya'nın bölge halkına uyguladığı, Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikalarının bir neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk zamanlardaki göçler deniz yoluyla, İstanbul'a olmuş, oradan Anadolu'nun iç kısımlarına ve Rumeli'ye iskân şeklinde olmuştur. Daha sonraki kitlesel göçlerde Trabzon ve Samsun limanlarının fonksiyonları yoğunlaşmıştır. Trabzon'a gelen muhacirler, burada bir süre barındırılarak iskân edilecekleri bölge tespit edilinceye kadar kalmaları sağlanmıştır. Ancak salgın hastalıklar sebebiyle gelen muhacirlerin büyük bölümü buralarda ölmüştür. Yaklaşık olarak 400-500 bin muhacir iskân ettirilebilmiştir. Muhacirlere boş arazi, hayvan, tohum, hane, giyecek ve yiyecek gibi çeşitli yardımlar yapılmış, ancak geri dönmek isteyenlerden bunların tutarı olan meblağın alınması kararlaştırılmıştır. Bahara kadar iskân edilmeleri, belli bir süre vergiden ve askerlikten muaf olmaları sağlanmıştır. 6 C 1278/9 Aralık 1861 tarihinde Kayseri sancağının Köstere kazası Harmancık isimli mahalline yerleştirilen 240 hane Çeçen muhacirinin yerleştirilmesi uygun görülmüştür. Bunun sebebi de yörenin Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölge olması yanında, eşkıyalık hareketlerinin çok görülmesidir. Yöre halkı da muhacirlerin gelmesinden dolayı büyük memnurluk duymuş ve bin kile hinta (buğday) yardımı ve oturacakları evler yaparak bunu göstermişlerdir. 9 Aralık 1861 tarihinde Harmancık'a gelmeleri kararlaştırılıp, 10 Eylül 1862'de gitmiş olduklarına göre dokuz ay burada kalmışlardır.

⁶³ A.MKT.MHM. 240/7.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

BOA,İ.MVL (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Meclis-i Vâlâ), Belge no: 20949

BOA. İ.DH. 524/36195

BOA. İ.DH. 27766

BOA. A.MKT.MHM. 309/72

BOA. A MKT.MHM. 311/68

BOA. A.MKT.MHM. 313/12

BOA. A.MKT.MHM. 196/13

BOA. A.MKT.MHM. 201/42

BOA. A.MKT.MHM. 240/7.

BOA. A.MKT.NZD 384/51.

BOA. A.MKT.UM 444/80

BOA. A.MKT.MHM. 272/19

BOA. A.MKT.NZD. 355/7

B. ARAŞTIRMA ESER VE MAKALELER

“Çeçenler”, **Türk Ansiklopedisi**, C. XI, Ankara 1963, s. 410-411.

ASLANBEK Mahmut, **Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası**, Ankara 1952.

ATTALİ Jacques, **1492**, Çev. M. A. Kılıçbay, İmge Yay., İstanbul 1999.

BALA Mirza, “Çerkesler”, **İ.A.**, C. 3, İstanbul 1945, s. 375-386.

BARKAN Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, **İ.Ü.İ.F. Mecmuası**, C.11, s.1-4, İstanbul 1949-50.

BERZEG Nihat, **Çerkesler Kafkasya Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk**, İstanbul 2006.

BİCE Hayati, **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler**, Ankara 1991.

CAFEROĞLU Ahmet, “Kafkasya Türkleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, s. 1121-1124.

ERAVŞAR Osman, **Seyahatnamelerde Kayseri**, Kayseri 2000.

- EREN Ahmet Cevat, **Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri**, İstanbul 1966.
- ERKAL M. E. - BALOĞLU, B. ve F., **Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü**, Der Yayınları, İstanbul 1997.
- ERKAN Süleyman, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1878-1908)**, Trabzon 1996.
- HABIÇOĞLU Bedri, **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler**, İstanbul 1993.
- HIZAL A. H., **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklâl Davası**, Orkun Yayınları No: 4, Ankara 1961.
- İPEK Nedim, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon 2006.
- İPEK Nedim, **Mübadele ve Samsun**, Ankara 2000.
- KAFLI Kadircan, **Şimali Kafkasya**, İstanbul 1942.
- KARAL Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, c. VI, 6. bsk., TTK, Ankara 2007.
- KARPAT Kemal H., **Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics**, Wisconsin 1995.
- KARPAT Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003
- KARPAT Kemal H., **Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- KOCABAŞOĞLU Uygur – Uluğtekin, Murat, **Salnamelerde Kayseri**, Kayseri 1998.
- KURAT Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1970.
- Muahedat Mecmuası**, İstanbul 1294-1298, C:IV.
- OCAKLI Arzu Kılıç, “XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu’ya Göçler”, **Türkler**, c. 13, Ankara 2002, s. 896-906.
- Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Baş. Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay., Ankara 1992.
- ÖZBAY Özdemir, **Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, Ankara 1995.
- ÖZDOĞAN Kazım, **Kayseri Tarihi**, C. I, Kayseri 1948.
- POLATKAN Salih, “Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Yapılan Göçler”, **Kuzey Kafkasya**, 1987, yıl 11, sayı: 66-67.
- SAYDAM Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, TTK Yay., Ankara 1997.
- SULTANOVIÇ Jamuhanov Suleyman, “Çeçenistan”, **T.D.V.İ.A.**, C. 8, İstanbul 1993, s. 244-247.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, **Kamusu’l-A’lam**, C. 5.
- TÜRKAY Cevdet, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak Aşiret ve Cemaatlar**, İstanbul 1979.
- UBİCİNİ M. A., **Türkiye 1850**, Çev. Cemal Karaağaçlı, İstanbul.

جمله نمره

و محضه نامه اولاد محمد لا اولاد و اصل اینک ~~شما~~ نسب قره ان حضورند بر سر ~~شما~~
 و آنکس سینه لا فرق ~~شما~~ ریاست ~~شما~~ و کانه ~~شما~~ بعون ~~شما~~ بر عظیم ~~شما~~ نمره ~~شما~~ قان ~~شما~~ ان ~~شما~~ ~~شما~~
 و آنکس سینه لا فرق ~~شما~~ ریاست ~~شما~~ و کانه ~~شما~~ بعون ~~شما~~ بر عظیم ~~شما~~ نمره ~~شما~~ قان ~~شما~~ ان ~~شما~~ ~~شما~~

و آنکس سینه لا فرق ~~شما~~ ریاست ~~شما~~ و کانه ~~شما~~ بعون ~~شما~~ بر عظیم ~~شما~~ نمره ~~شما~~ قان ~~شما~~ ان ~~شما~~ ~~شما~~
 و آنکس سینه لا فرق ~~شما~~ ریاست ~~شما~~ و کانه ~~شما~~ بعون ~~شما~~ بر عظیم ~~شما~~ نمره ~~شما~~ قان ~~شما~~ ان ~~شما~~ ~~شما~~

تاریخ
 مقام
 و غیره
 و غیره
 و غیره
 و غیره

لا فرق ~~شما~~ ریاست ~~شما~~ و کانه ~~شما~~ بعون ~~شما~~ بر عظیم ~~شما~~ نمره ~~شما~~ قان ~~شما~~ ان ~~شما~~ ~~شما~~

و آنکس سینه لا فرق ~~شما~~ ریاست ~~شما~~ و کانه ~~شما~~ بعون ~~شما~~ بر عظیم ~~شما~~ نمره ~~شما~~ قان ~~شما~~ ان ~~شما~~ ~~شما~~
 و آنکس سینه لا فرق ~~شما~~ ریاست ~~شما~~ و کانه ~~شما~~ بعون ~~شما~~ بر عظیم ~~شما~~ نمره ~~شما~~ قان ~~شما~~ ان ~~شما~~ ~~شما~~

Belge 2: Muhacirin Komisyonu tarafından Sivas mutasarrifına hitaben yazılan Harmancık'tan gelen Çeçen muhacirlerinin uygun yerlere yerleştirilmesini isteyen 16 Rebiyülevvel 1279/10 Eylül 1862 tarihli belge.